
ОЦІНКА „ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ” СКЛАДОВОЇ ЗМІН ПОСЕЛЕНСЬКОЇ МЕРЕЖІ В УКРАЇНІ

***О.Г. Рогожин,
кандидат географічних наук,
головний науковий співробітник
Інституту проблем національної безпеки***

Вступ

Екологічні і соціально-економічні наслідки Чорнобильської катастрофи набули планетарного масштабу. Найбільш наочно вони виявилися в першій половині 1996 року, в „гострий” період аварії на Чорнобильській АЕС (під час її безпосередньої ліквідації), коли тільки з українського сектору зони радіаційного забруднення швидко евакуювали понад 90 тис. мешканців більш як 80 населених пунктів. Стабілізація меж зони радіаційного забруднення із припиненням нових радіоактивних випадіннь та розпадом короткоживучих радіонуклідів не зупинила масовий вплив населення з її території. Це, а також жорсткі радіогігієнічні обмеження господарської діяльності, негативні медичні і психологічні фактори, спричинило ланцюгову реакцію довготривалої соціально-економічної деградації, що призвела до докорінних змін тенденцій розвитку поселенської мережі на радіаційно забруднених територіях. Пострадянська соціально-економічна криза 1990-х років їх лише дещо модифікувала. Бо будь-які зміни мереж розселення населення мають інерційний характер. Тож тепер, через 20 років по катастрофі, можна підбити підсумки й спробувати оцінити вплив власне „чорнобильського” фактора на зміни поселенської мережі в Україні.

Загальна тенденція еволюції поселенської мережі в сучасній Україні

З початком 1990 років в Україні загострилася й демографічна криза. У сільській місцевості вона почалася ще в кінці 1970-х, коли стартували процеси природного скорочення (депопуляції) населення і прогресуючого постаріння його вікової структури. В 2001 р. депопуляція охопила вже майже 90% сіл [1]. Така ситуація справляє негативний вплив, перш за все, на сільське розселення, призводить до широкомасштабної деградації сільських поселень в Україні, тобто до їхнього соціально-економічного та інфраструктурного занепаду, зменшення людності аж до повної втрати населення і переходу до категорії обезлюднених. Тому неухильно збільшується група сіл з малою людністю, ряд сіл зникає і знімається з обліку (230 – 240 одиниць за 1996 – 2000 рр. [1]), мережа сільських поселень розріджується.

Поміж деградуючих сіл розрізняють „занепадаючі” (де частка осіб пенсійного віку понад 50%, а якщо людність до 200 чол. – понад 40%) і „вмираючі” (де залишилося менше 50 чол. чи де немає дітей до 16 років, або частка осіб пенсійного віку перевищила 65%). За даними останнього суцільного обстеження сіл, яке здійснили органи державної статистики, на 1.01.2001 р. в Україні було 24,8% деградуючих сіл (понад 7000), з них більш як половина „занепадаючих” (3640) і майже половина „вмираючих” (3455). Процес деградації сільської поселенської мережі найактивніше відбувається на Північному Сході України: на Чернігівщині частка деградуючих сіл сягає 56% (причому переважають „вмираючі” села), на Сумщині – 51%, на Полтавщині і Харківщині – 37 і 42% відповідно. В більшості центральних і східних областей України деградує до 27 – 31% сіл. Найменше деградуючих сіл у західних областях, на Херсонщині і в Криму [1].

Вплив Чорнобильської катастрофи на поселенську мережу

Він торкнувся здебільшого сільського розселення, варіює залежно від правового режиму зони радіоактивного забруднення, залежить від ступеня сприятливості доаварійної демографічної ситуації і змінюється в часі.

У зоні відчуження (2,04 тис. км² в Київській і Житомирській областях), в 1986 р. було евакуйовано населення з 76 населених пунктів (у т.ч. з 7 сіл Житомирської, 67 сіл Київської областей та 2-х міст: Прип'ять і Чорнобиль) – всього понад 91,6 тис.чол. [2]. З них в 11 селах колишнього Чорнобильського району та в місті Чорнобиль досі постійно мешкають т.з. „самосели”, люди переважно літнього віку [3].

В загальному підсумку внаслідок „чорнобильської” евакуації з зони, як на сьогодні, цілковито обезлюдніли одне місто (Прип'ять) та 63 сільські населені пункти (з них понад 20 фізично знищено), 11 сіл деградували і вмирають, одне місто (Чорнобиль) деградувало у переважно тимчасове поселення, поселенська мережа Чорнобильського району практично знищена, а сам він зник з мапи України.

У зоні безумовного (обов'язкового) відселення (2,23 тис. км² західного і східного слідів забруднення) на початок 1991р. мешкало до 50 тис. чол., налічувалося 92 населені пункти (у т.ч. 89 сіл та 3 селища міського типу: Народичі, Поліське, Вільча). Більшість з цих населених пунктів розташовано в Житомирській (Народицький, Лугинський, Овруцький, Малинський, Коростенський, Олевський райони – всього 63) та в Київській областях (Поліський район – всього 20). У Рівненській області – 5 сіл, у Волинській і Чернігівській – по 2 села. Станом на 2001 р. звідти переселено 35,5 тис. чол., постійно проживало – 11 тис. чол. [2, 4].

Внаслідок відселення з цієї зони (нині) в Київській області цілковито обезлюдніли 17, Житомирській – 19 сіл, у Рівненській, Волинській, Чернігівській областях – жодного (всього – 36) [4]. Інші 56 населених пунктів деградували, однак ступінь занепаду виявився нерівномірним по території і категоріях населених пунктів. Найменше деградували практично не виселені, внаслідок небажання переїздити, села західних Волинської та Рівненської областей, а також смт. Народичі. Найпомітніше деградували недовиселені села Чернігівської, Київської та Житомирської областей, більшість з яких вмирає внаслідок впливу молоді. Деградуючі смт. Поліське і Вільча поступово перетворюються на тимчасові поселення.

У зоні гарантованого добровільного відселення (23,62 тис. км² на західному, східному і південному слідах забруднення) сьогодні мешкає понад 640 тис. чол. Звідси переселилося понад 35,5 тис. чол. і ще приблизно 20 тис. бажають переселитися. Тут розташовано 835 населених пунктів (переважно сіл), в основному, Житомирської (301), Рівненської

(269), Волинської (164) областей. У Чернігівській області 61 таке поселення, Київській – 33, Черкаській – 4, Сумській – 2, у Чернівецькій – 1 [2, 4].

Внаслідок незворотної міграції з цієї зони (перш за все молоді) особливо активної наприкінці 1980-х та у першій половині 1990-х рр. прискорилося депопуляція і деградація сіл, особливо в Київській, Чернігівській та Житомирській областях (де десятки сіл швидко перейшли до категорії вмираючих, деякі обезлюдніли). Водночас у західних Волинській і Рівненській областях “чорнобильська” міграція не мала помітного впливу на розвиток поселенської мережі. З другої половини 1990-х обсяги міграції і депопуляції почали зменшуватися, а народжуваність подекуди (північні райони Житомирської області) зростає, що можна пов’язати з наявністю „чорнобильських” пільг. Тож темпи деградації населених пунктів у цій зоні значно уповільнилися, а в ряді з них спостерігається певний ренесанс.

Найбільшою за площею та кількістю населення є IV зона посиленого радіоекологічного контролю. До неї потрапив 1291 населений пункт, переважно села (де мешкає майже 1690 тис. чол). Найбільше таких поселень у Київській (438), Житомирській (363), Чернігівській (191), Черкаській (99), Вінницькій (89) і Рівненській (65) областях. Крім того, 13 в Чернівецькій, 10 в Тернопільській, по 9 у Хмельницькій і Сумській, 5 в Івано-Франківській областях [2, 4].

Основними факторами „чорнобильського” впливу на розвиток поселенської мережі в цій зоні були: по-перше, психологічно обумовлені зменшення плідності жінок та посилення стихійної незворотної міграції молоді (що сприяло прискоренню деградації радіаційно забруднених сільських поселень); по-друге, створення нового міста Славутич для працівників Чорнобильської АЕС; по-третє, розвиток інфраструктури і збільшення людності десятків сіл, кількох селищ міського типу та міст за рахунок облаштування евакуйованих і переселенців у Бородянському та кількох інших районах Київської області, що належать до IV зони. Тобто „чорнобильський” вплив на населені пункти в цій зоні був неоднозначним: на більшій частині її території і на більшість сіл – негативним (через сприяння поглибленню демографічної кризи), а в місцях вселення „чорнобильських” переселенців – позитивним.

Натомість в радіаційно „чистій” зоні деякий час спостерігався однозначно позитивний вплив „чорнобильських” переселень на розвиток інфраструктури і збільшення людності міст і сіл у місцях компактного розселення „чорнобильських” переселенців (Брусилівський Житомирської, Згурівський Київської, Бобровицький Чернігівської областей та інші райони). Однак цей позитив практично знівельювався вже в перше десятиліття по аварії на ЧАЕС.

В останні роки посилюється тенденція до повернення поки що поодиноких переселенців до зон безумовного та гарантованого добровільного відселення. Це люди, здебільшого літні, які не змогли прижитися поза своєю малою батьківщиною. Тому значна кількість офіційно безлюдних сіл вже такими, фактично, не є. Однак заселення кількох дворів не означатиме реанімацію абсолютної більшості відселених населених пунктів як власне сіл. Бо більшість дворів все одно залишаться безлюдними і з часом цілковито зруйнуються, розірвавши суцільний контур забудови.

Схоже, що замість доволі густої мережі сіл у зонах відселення починає стихійно складатися розріджена сітка хутірського розселення з локальними концентраціями в межах контурів забудови деяких колишніх сіл. Тому лише менша частина відселених сіл має шанс відродитися в такій якості, й то за умови, якщо рееміграція до зони радіаційного забруднення стане масовою.

Висновки

1. У перше десятиліття по аварії на ЧАЕС спостерігалися як локальні гостронегативні (в місцях евакуації і відселення постраждалих), так і позитивні (в місцях їхнього вселення) прямі „чорнобильські” впливи на поселенську мережу через міграційну активність.

2. З середини 1990-х рр. на передній план виходить і починає домінувати опосередкований вплив через „чорнобильську” складову поглиблення демографічної кризи, особливо на селі. Сьогодні поселенська мережа відчуває лише цей однозначно негативний вплив, що посилює процеси деградації сільських населених пунктів, особливо в зоні радіаційного забруднення.

3. Складовими цього негативного впливу на демографічну ситуацію є соціально-психологічні (психоемоційне напруження, „комплекс жертви”, соціальна дизадаптація постраждалих і переселенців, зниження репродуктивних установок), соціально-економічні (погіршення рівня і якості життя на забруднених територіях внаслідок обмежень, припинення інвестицій, занепаду виробництва і т.і.) та медичні (погіршення рівня здоров'я населення, у т.ч. репродуктивного) віддалені наслідки аварії на ЧАЕС.

4. Кількісна оцінка „чорнобильського” внеску в динаміку поселенської мережі, у зміну систем міського і сільського розселення (за 20 років починаючи з 1986 р.) потребує спеціального дослідження. Нині можлива лише приблизна оцінка, яка полягає в тому, що Чорнобильська катастрофа безпосередньо спричинила: повне обезлюднення одного міста та ста сіл; необоротну деградацію як мінімум 67 сіл, одного міста та 3-х селищ міського типу; прискорену деградацію до тисячі сіл, все — в північній частині Житомирської і Київської областей та в західній частині Чернігівської області (створено було 1 нове місто Славутич та певну кількість житлового фонду в містах переселення осіб із забруднених зон).

5. Якщо взяти до уваги, що за 1986–2001 рр. в Україні зникло до 1000 сіл, то „чорнобильський” внесок у загальну деградацію мережі сільського розселення припустимо в першому наближенні оцінити у 10–15%. Однак в Житомирській і Київській областях він на сьогодні, переважає всі інші чинники.

Джерела

1. Прокопа І., Шепотько Л. Депресивність аграрних територій: український вимір // „Економіка України”. — 2003. — №7. — С. 59–66.

2. *Заключний звіт про науково-дослідну роботу “Дослідити та оцінити внесок радіаційного та економічного чинників у формування демографічних показників стану здоров'я населення, постраждалого в Україні внаслідок аварії на ЧАЕС” (Шифр 265) / М. Омелянець, С. Карташова, Н. Гунько, Н. Дубова, А. Савченко. — НЦРМ АМН України, Київ, 1999. — 88 с.*

3. *Холоша В.І., Малюк В.О., Киреев С.І., Бондаренко О.О., Проскура М.І., Ходорівська Н.В., Медведєв С.Ю., Киреев С.Ю.* Самопоселенці зони відчуження — радіологічні, організаційно-правові та соціально-психологічні аспекти життєдіяльності // „Бюлетень екологічного стану зони відчуження та зони безумовного (обов'язкового) відселення”, №2 (24), жовтень 2004. — С. 3–16.

4. *Інформаційно-довідковий матеріал з питань подолання наслідків Чорнобильської катастрофи (за підсумками роботи у 2003 р.) / МНС України. — Київ, 2004. — 56 с.*

Аннотация. В статье осуществлена попытка оценить „чорнобыльскую” составную влияния на динамику поселенской сети в Украине. Последние 15 лет поселенская сеть испытывает лишь отрицательное влияние. “Чернобыльский” взнос в общую деградацию сети сельского расселения в Украине оценен в 10–15%.

Summary. The attempt to evaluate Chornobil component of settlement network changes in Ukraine it is made in the article. During last 15 years the settlement network is changing in negative direction. Chornobil part in general degradation of rural settlement network in Ukraine was evaluated as 10–15%.

Стаття надійшла до редакції журналу 19.05.2006 р.